

smisao ideje o humaniziranju prirode-naturaliziranju čoveka

tomislav perić

Od trenutka kada su objavljeni, »Ekonomsko-filozofski rukopisi« ne prestaju da izazivaju pažnju kako Marksovi pristalica i sledbenika, tako i njegovih protivnika. Njihova sada već poluvekovna recepcija nedvosmislena je jedino u tome da diskusija o u njima pokrenutim temama nije završena. Jedno od najproblematisiranih (i najproblematičnijih) ideja s njegovih stranica predstavlja bez sumnje ona o »humanizaciji prirode – naturalizaciji čoveka«. Jedinstvenost i markantno mesto ove formule – koja se, inače, u obliku u kojem je data pripisuje Ernstu Blochu – ne dolazi valjda nigde do toliko uprečljivosti koliko u mnoštvu različitih i kontradiktornih interpretacija. Iako bi prikazivanje tih interpretacija moglo biti interesantno i ne s malim značajem za identifikovanje suštine konkurentnih orientacija u recepciji Marxovog dela, pa time i od pomoći za primeren pristup istom, u taj se zadatak ovom prilikom nije neophodno upuštati jer bi se, najverovatnije, prostor i vreme potrebno za to na kraju pokazalo u neskladu s funkcionalnom ulogom rezultata koji bi se dobio. Zbog toga bi trebalo da je dovoljno ako se samo napomene da neslaglosti idu linijom određivanja kako teorijsko-sistemskog statusa ideje naturaliziranja prirode, tako i njenog zbiljskog sadržaja, smisla i značenja.

Premda tekstu »Rukopisa«, formula »naturaliziranje čoveka – humaniziranje prirode« može se – s dovoljno argumentom – shvatiti kao izraz sa telos i smisao svetsko-povesenog razvoja. Rečeno je najeksplicitnije prezentirano u dva Marxova stava koji se nalaze u odeljku naslovnjem s »Privatno vlasništvo i komunizam«:

»Komunizam kao pozitivno ukidanje privatna vlasništva kao čovječjeg samootudenja i stoga kao zbiljsko prisvajanje čovječe biti po čoveku i za čovjeka; stoga kao potpun, svjestan i unutar cijela bogatstva dosadašnjega razvijanja nastao povratak čovjeka sebi kao društvena, tj. čovječna čovjeka. Taj je komunizam kao dovršen naturalizam = humanizam, kao dovršen humanizam = naturalizam, on je istinsko rješenje sukoba između čovjeka i prirode, između čovjeka i čovjeka, istinsko rješenje sukoba između egzistencije i biti, između opredmećivanja i samopotvrđivanja, između slobode i nužnosti, između individuuma i roda. On je rješena zagonečka povijesti i znade sebe kao to rješenje.«^{1/}

»Ljudska bit prirode opstoji tek za društvena čovjeka; jer tek ovde ona za njega opstoji kao veza s čovjekom, kao njegov opstanak za drugoga i opstanak drugoga za nj, kao životni element ljudske zbiljnosti, tek ovdje ona opstoji kao osnov njegovog vlastitog ljudskog opstanka. Tek mu je ovdje njegov prirodn opstanak postao ljudskim opstankom, i priroda je za nj postala čovjekom. Društvo je dakle dovršeno bitno jedinstvo čovjeka s prirodom, istinsko uskrnuće prirode, provedeni naturalizam čovjeka i provedeni humanizam prirode.«^{2/}

Iako između navedenih određenja postoje izvesne razlike, one su pre njanje predviđavanja istoga sadržaja nego razlike na kojima bi se moglo graditi divergentne interpretacije. Iz celog konteksta, kao i iz pisanih mu osnovnih obeležja, jasno je da se »društvo« iz drugog citata ne odnosi na postojeće društvo već na buduće, komunističko, na one koje je u 10. tezi o Feuerbachu okvalifikovano kao »ljudsko društvo ili društveno čovečanstvo«. Rečeno tako dopušta zaključak da je komunizam društvo (drugde će to biti »istinska ljudska zajednica«) u kojem je dovršeno naturaliziranje čovjeka i humaniziranje prirode. Komunizam je time »istinsko rješenje sukoba između čovjeka i prirode, između čovjeka i čovjeka«, dovršeno bitno jedinstvo čovjeka s prirodom, »istinsko uskrnuće prirode«, »priroda postala čovjekom«, čovek postao prirodom. Izreka koja je ovde predmet razmatranja izriče stoga suštinsku dimenziju komunističkog društva. Oprirođeni čovek i ili očovečena priroda tvori samu kvintesenciju komunizma.^{3/}

U onto-antropološkoj optici »Pariskih manuskriptata« pojmovi »ljudskosti« i »prirodnosti« internacionalno se poklapaju. Marx piše »ljudska bit prirode ili prirodnih bit čovjeka«^{4/} koristiće ove sintagme sinonimno. Za »društvenog« čovjeka, što ovde znači istinskog, »čovečnog čovjeka«, njegov je prirodn opstanak postao ljudskim opstankom, priroda čovjekom, kao što je za njega, s druge strane, opstanak čovjeka postao opstakan prirode, čovek prirodom. Da ljudska bit prirode opstoji tek za društvenog čovjeka, odnosno da prirodn bit čovjeka opstoji tek za društvenog čovjeka – jer su obe mišljene kao identične, što je očigledno već u poistovjećujućoj vezi ili kojom su eksplicitno povezane, – ne znači ništa drugo do da je istinsko važenje ovih neuobičajenih sintagmi premešteno i rezervisano za komunizam, kao »ljudsko društvo ili društveno čovečanstvo«, gde je konačno postignuto prevladavanje suprotnosti između egzistencije i biti čovjeka. A ukidanje te suprotnosti – da podsetimo – predstavlja totalnu emancipaciju ili razotudjenje, jer suprotnost između postojećeg čovjeka, njegove faktičke egzistencije, i istinskog čovjeka (društvenog, čovečnog, komunističkog), tj. njegove rodne biti tvori upravo samu bit otudjenja.

Ljudska bit prirode, postajanje prirode čovjekom, humaniziranje prirode i ili prirodnih bit čovjeka, postajanje čovjeka prirodom, naturali-

ziranje čovjeka jesu, prema Marxu, momenti posredovani kretanjem industrije:

»Industrija je zbiljski povijesni odnos prirode i stoga prirodne znanosti spram čovjeka; ako se stoga ona shvati kao egzoteričko otkriće ljudskih bitnih snaga, onda se može razumjeti takoder ljudska bit prirode ili prirodnih bit čovjeka.«^{5/}

Sledeći smer ovog jasnog uputstva, možemo ustvrditi da je pojam industrije ključ za razumevanje naturaliziranja čovjeka – humaniziranja prirode, jer je ono, ako se shvati kao proces, zbivanje uspostavljanja ljudske biti prirode ili prirodnih biti čovjeka, a ako se shvati kao stanje, konačno uspostavljanja ljudska bit prirode i prirodnih biti čovjeka. Pretpostavka za izvedeni zaključak sadržana je – prema Marxu – u specifično određenom shvataju industrije. Ako se industrija pojmi onako kako to Marx predlaže, onda više ne bi smelo biti ozbiljnijih prepreka da se prihvati i ono što iz toga proizlazi. Pre svega, neophodno je uočiti i istaknuti da je industrija dovedena ne u bilo kakvu, površinsku ili slučajnu, već u bitnu vezu s biti čovjeka. Bitna povezanost čovjeka i industrije može ajpre značiti povezanost njihovih biti. Kao uslov mogućnosti te veze pokazuje se tako ono zajedničko što im leži u osnovi. Zaoštreno formulisano, ono zajedničko otkriva se u njihovoj identičnosti. Da bi industrija mogla biti u povezanosti s biti čovjeka, njena bit mora korespondirati njegovoj. I zaista, industrija je određena kao »otvorena knjiga čovječjih bitnih snaga.«^{6/} Ako je kod Marx-a čovek shvaćen kao biće koje proizvodnjom opredmećuje svoje bitne snage. Ova semeštenost tematiziranja industrije na ravan s koje se govori o ljudskoj biti upućuje, zatim, na osnovu perspektivu polazeci od koje Marx elaborira svoje pojmove. Ta je perspektiva ocratana teorijom otudjenja. Otuda – i samo otuda – ne začjuje odviše često ponavljana definicija da je industrija opredmećenje ljudskih bitnih snaga, premda u otudrenom obliku. Industriju kao moderni stupanj razvijanja rada i jezgro ustrojstva modernog kapitalističkog načina proizvodnje života obeležava ta temeljna dvostrukost ili dvostranost koja je ujedno i njena dvosmislenost. Ona je dvo-ilična. U njoj i njome čovek se istovremeno opredmećuje i otuduje, emancipuje i onečovečava, potvrđuje i poriče, obogaćuje i osiromašuje itd. Ovdje nas, međutim, ne interesuje pitanje – inače principijelno – kako je moguće u faktičkom ispoljavanju industrije, u industriji kako se ona stvarnojavljuje otkriti njenu istinsku bit kada se ona ne manifestuje niti je to u mogućnosti budući da je taj fakticitet određen upravo kao suštinska aberacija od nje, odnosno s druge strane – kako je moguće taj fakticitet denuncirati kao otudjenje od biti koja se u njemu upravo negira. Stalo nam je da nećega drugog. Naime, da ponovimo, za Marx-a je industrija »egzoteričko otkriće ljudskih bitnih snaga.« Kada, međutim, dodaje: »iako u otudenom obliku«, misli na činjenicu da neko drugo biće, a ne radnik, proizvoda, prisvaja sebi proizvode u kojima su opredmećene ljudske bitne snage. Ti proizvodi su »tudi proizvodi.«^{7/} Marx se pita: »Ako je proizvod rada meni tud, ako mi se suprostavlja kao tuda sila, kome ondriapda? Ako moja vlastita djelatnost ne pripada meni, ako je ona tud, iznudena djelatnost, kome onda pripada?« Odmah sledi i odgovor: »Nekom drugom biću nego meni, «nekom drugom čovjeku osim radnika, i, zaključeno: »Ne bogovi, ne priroda, samo čovjek sam može biti ta tuda sila nad čovjekom.«^{8/} prema tome, rad – čovekova rodna delatnost i učinak rada – proizvod u kojem je opredmećena ljudska bitna snaga spram radnika istupaju kao tuda sila, zato što ne pripadaju njemu nego ih prisvaja ne-radnik, kapitalist. Industriju, drugo ime za rodnu delatnost (svesnu, slobodnu, čulnu, predmetnu = proizvodnju) ne očituje se kao ono što u suštini jeste usled nacionalno-ekonomskih odnosa čiju celinu Marx supsumira pod kategoriju privatnog vlasništva. Antropo-ontološko određenje industrije, njena bit, u suprotnosti je s njenim faktičkim, empirijsko-socijalnim pojavljivanjem. Komunizam kao ukidanje privatnog vlasništva ima stoga za cilj da oslobodi industriju za adekvatno, neprotivrečno ispoljavanje njene biti. Pojava se ne bi otudivala od svoje biti već bi se bit pojavlivala: pojava ne bi bila negacija već afirmačija biti. Pod pretpostavkom ukinutog privatnog vlasništva u industriji bi se potpuno transparentno očitovala i potvrđivala čovekova bit. Bit industrije jeste čovek, kao što je industrija bit čovjeka. Industrijia, koja je dosad bila rad, »samo sebi otudena delatnost«^{9/}, pretvorila bi se u eminentno ljudsku samodelatnost, u praksi proizvodnje i samoproizvodnju.

Dakle, Marx ono »negativno« industrije (»upotpunjavanje onečovečenja«^{10/}) dovodi u vezi s nacionalno-ekonomskim stanjem društva kao njegovim uzrokom, dok je ono »pozitivno« industrije (»priprema ljudske emancipacije«^{11/}) obezbedeno i zagarantovano njenom istinskom biti (»opredmećenje ljudskih bitnih snaga«), a koja je bit konstituisana na antropo-ontološkoj ravni, dakle, izvan domena »društva« i »društvenoga.« Oba momenta industrije – koji se mogu nazvati »egzistencijalni« i »esencijalni« ili »socijalno-ekonomski« i »ontološko-antropološki«^{12/} – iako su ovde dijalektički mišljeni u svojem jedinstvu, onako kako su određeni predloženo Marxovo rešenje u najmanju ruku čine suspektnim, budući da je ono zasnovano na teoriji otudjenja koja u svojoj kod Marxe neprevladano-hegelovskoj verziji nužno implicira transcendentalno zadobijenu i siguranu bit. Ono problematično industrije, njen otudeno-otudujući sadržaj i efekti, koje zahteva ukidanje redukovano je na socijalni plan, na socijalno-ekonomске i klasne odnose. Ovim suženjem perspektive na socijalno, sociološko, bitno pitanje industrije: u čemu je suština industrije kao jedinstva između čovjeka i prirode i na koji način je ono posredovano, ostaje načelno van domašaja. Ono se ne može pojaviti kao pitanje već i zato što je njena bit

– u teorijsko-sistemskom smislu – odlučena još pre nego što se manifestovala u povesno određenoj konstelaciji društva i nezavisno od toga. Drugačije kazano, Marx u principu ne može kritikovati industriju zato što kritiku njenih dehumanizirajućih i denaturalizirajućih vidova i učinaka vrši sa stanovišta pretpostavljene njene biti koja je korespondentna biti čovjeka. Iako industriju određuje kao otudeni rad ili rad koji je otudeni oblik ljudske samodelatnosti, iako izričito govori o »odstranjenu radu«^{13/} (besiegt der Arbeit), dakle industrije koja je »dovršeni

rad.¹⁴), sa oslonca izborenog u »Pariskim rukopisima« ne može teorijski konsekventno da je stavi u pitanje, budući da je na spekulativno-dijalektičkom nivou svoje teorije izvršio identifikaciju biti čovek a biti industrije u proizvodnji kao aktu opredmećenja ljudskih bitnih snaga. To će postati moguće tek kad ljudska bit više ne bude shvaćena, kao vanpovesna i nadpovesna normativna instanca, kao rodna bit transcedentalnog statusa, a ljudska egzistencija kao otudjenje od te biti, kada proizvodnja više ne bude shvatanja kao ontološka i antropološka bit čoveka i prirode nego se njena bit progleda, kao proizvodnja razmenske vrednosti, proizvodnja viška vrednosti. Tek će, dakle, napuštanje perspektive ranih spisa zasnovane na teoriji otudjenja i prelazak na kritiku političke ekonomike kasnijih spisa obezbediti teorijsku osnovu s kojoj će industrija moći biti videna kao momenat kapitala i tako principijelno vezana za novovekovni gradansko-kapitalistički sklop povesnog života.

Eksplisirajući ideju jedne znanosti u kojoj će biti ujednjene do istovetnosti prirodna znanost i znanost o čoveku¹⁵, Marx piše: »Priroda što biva u ljudskoj povijesti — aktu nastajanja ljudskoga društva — jest zbiljska priroda čovjeka, stoga je priroda što biva pomoću industrije, premda u otudenu obliku, istinska antropološka priroda«.¹⁶ Zahvaljujući industriji, dakle, čovek ozbiljuje svoju prirodu, postaje prirođan u smislu ozbiljenja svoje biti, a priroda postaje antropološka priroda.

Već je kazano da je za Marxa formalno, humaniziranje prirode postajanje prirode čovjekom (ljudska bit prirode), a naturaliziranje čoveka — postajanje čovjeka prirodom (prirodna bit čovjeka). Oba su procesa — tačnije: to su komplementarne strane jednog te istog procesa — omogućena i posredovanja stalno se razvijajućom praksom industrijske proizvodnje. Industrija — u gradanskom društvu privatnog vlasništva u otudrenom obliku — predstavlja rodno mesto jedinstva čovjeka i prirode. To jedinstvo ide sve do identiteta u komunizmu kao apsolutnoj zbilji transparentnih odnosa.

Ako priroda i čovek bivaju pomoću industrije, to u kontekstu Marxovih postavki spekulativnog ranga ne znači da je industriji pripisan status nekakvog sredstva koje, recimo, neko jednostavno za nešto upotrebljava nego, baš obratno, tek se u njoj i načelno samo njome konstituišu bit čovjeka i bit prirode. Gledano hronološki, samorazumljiva je činjenica da je za pojavu industrije bilo potrebno — sasvim apstraktno govoreći — postojanje prirode i čovjeka. Međutim, s jedne strane, Marx ne interesuje društveno neposredovanja priroda, ona kojoj — ako je još negde uopšte i ospala — uostalom predstoji vrlo skoro industrijsko prisvajanje, kao što, s druge strane, postojeći i dosad poznati čovek i nije u pravom smislu čovek već pre njegova otudena pojava, egzistencija koja ga poriče. Zbog toga on može da kaže da povest »još nije zbiljska povijest čovjeka, kao pretpostavljena subjekta, nego tež akt stvaranja, povijest nastanka čovjeka«.¹⁷ Povest kao akt stvaranja ili nastanka čovjeka, ono što će na drugom mjestu biti nazvano »pretpovešću«, dobila je time teleološko određenje. I stvarno, ono je do svojeg sasvim jasnog izraza došlo u rečenici koja se direktno nadovezuje na čuveni pasus o komunizmu kao »rešenju zagonetci povesti«: »Stoga je cijelo kretanje povijesti, kako zbiljski akt postanka komunizma — akt radanja njegova empirijska opstanka — tako i za njegovu misaonu svijest pojmljeno i znan kretanje njegova bivanja«.¹⁸ Nasuprot gore spomenutom hronološkom posmatranju stvari, sada se može ustvrditi da je — gledano spekulativno-logički, tj. sa stanovišta komunizma — industrija, izvoriste i jezgro povesnog kretanja, zapravo konstitutivna pretpostavka ili uslov mogućnosti i čovjeka i prirode u njihovoj zbiljskoj biti. Međutim, tamo gde je ljudsko i prirođeno industrijsko, a industrijsko — ljudsko i prirođeno (da je industrija shvaćena kao rad, tj. samoj sebi otudena delatnost, ne menjaju ništa suštinski jer je i u tom otudrenom obliku ona opredmećenje ljudskih bitnih snaga), o čovjeku bitno može biti reči samo kao o radniku, a o prirodi samo kao o materijalu rada. I zaista, uprkos ambivalentnom kretanju između ekonomskog i antropološkog pristupa,¹⁹ nalazimo dovoljno razloga koji navode na zaključak da je krajnji *dictum* Marxovih opservacija o čovjeku i prirodi sabran u sledećem:

»No sami bogovi nikada nisu bili gospodari rada. Isto tako ni priroda. I kakvo bi takode proturječje bilo da se čovjek, što više sebi podređuje prirodu svojim radom, što više čuda bogova bivaju suvišna zahvaljujući čudima industrije, da se čovjek za volju tih snaga odreće radosti proizvodnje i užitka proizvoda«.²⁰

U istoj se rečenici, dakle, susreću izrazi »rad«, »industrija« i »proizvodnja«, pojmovi oko kojih je sazdana — na različite načine — celokupna Marxova misao izmene sveta. Iako pod tim izrazima on inače podrazumeva različite stvari, ali je takođe tačno da pojmovi distinkcija nije konsekventno sprovedena tako da nisu retki i prelivanja i poklapanja njihovih sadržaja,²¹ ovde su oni upotrebljeni u istovetnom smislu: u radu industrije ili industrijskom radu kojim čovek sebi podređuje prirodu nalazi on u isti mah i radost proizvodnje i užitka proizvoda. Sviše je simptomatična ova bliskost »podređivanja« i »radosti« a da bi se mogla olakšati zanemariti. Kroz nju kao da progovara sam karakter novovekovnog ustrojstva sveta i novovekovnog čovjeka. Sva razlikovanja koja Marx pokušava razviti i održati između otudenog i neotudenog rada, između podjarmljivanja i »resurekcije prirode«, između gradanskog i komunističkog društva, postojećeg i budućeg čovjeka izgleda da padaju unutar horizonta koji je obeležen radnim i ili industrijskim i ili proizvodnim prisvajanjem prirode. I nakon ukidanja otudjenja, po svemu sudeći, ne prestaje da važi formulacija koja vezu između čovjeka i prirode sudobnosno iskazuje ovako: »radnik koji radom sebi prisvaja prirodu«.²² Staviše, može se primetiti da tek u tom slučaju odstranjenjem prepreka, prisvajanje zadobija absolutnu moć i postaje principijelno beskonačno. Ono što je Marxu bilo samorazumljivo i neupitno, danas se pokazuje problematičnim i sumnijivim. Jedan od onih koji se usudio da se pita nad »neupitnim« bio je i Herbert Marcuse: »Marxova predstava o ljudskom prisvajaju prirode još uvek sadrži nešto od *babatosti* vladavine. »Prisvajanje« — ma koliko bilo ljudsko — ostaje prisvajanje (živog) objekta od strane subjekta. Ono povreduje ono što je bitno drukčije od subjekta koji prisvaja i što, u strogoj smislu reči, egzistira kao samostalan objekt — to jest kao subjekt. Ovaj se prema čovjeku može odnositi

potpuno neprijateljski — u tom slučaju se radi o odnosu borbe. Ali, i borba bi mogla prestati i uznaći pred mirom i ispunjenjem. U ovom slučaju, ne prisvajanje, nego njegova negacija, bila bi ne-eksploatački odnos: ostavljanje u miru, priznavanje, predavanje«.²³

Ako je teza — koja se ovde pokušala obrazložiti — da Marx industriju (rad, proizvodnju) razumeva kao *uslov mogućnosti i način* na koji se zbiva humaniziranje prirode — naturaliziranje čovjeka relevantno zasnovana, od njenog prihvatanja pa do tvrdnje da je tu u suštini reč o procesu *tehnifikacije sveta* preostao je samo korak. Taj korak je već načinjen uvedu li se u razmatranje pojmovi *posredovanja* i *raspoloživosti*. Odnos posredovanja i odnos raspoloživosti u bitnom su smislu sa-prapadni, jer bez jednog nema ni drugog. I jedan i drugi, kroz njihov spoj, leže u samim temeljima novovekovnog znanstveno-tehničkog sveta sačinjavajući upravo njegovu svetost. Oni predstavljaju ono po čemu taj svet jeste znanstveno-tehnički, a ne nešto drugo. Posredovanje je totalno posredovanje biće. Ako ono još nije dovedeno do svoje potpune realizacije, ono je takvo u principu. Totalno posredovanje znači totalno instrumentaliziranje i funkcionaliziranje svega bivstvujućeg, jer je svako biće — živo i neživo, stvarno i moguće — bivstvujuće za neko ili nešto drugo, a ne prvenstveno za sebe. Jedna od najvažnijih implikacija sveopštег posredovanja ukazuje se u nemogućnosti neposrednosti, a odsustvo neposrednosti istočno je s nepostojanjem jednostavnosti, konkretnosti, prirodnosti, pozitivnosti, samostojnosti, samoniklosti itd.²⁴ Tamo gde je sve posredovano, gde je sve — pa i imantan individualno-konačna svrha — samo sredstvo za poznatu ili danas sve više nepoznatu svrhu, ni priroda, ona baš ponajviše, nije mogla izbjeći tom bezdanom vrtlogu. Kako je to već više puta istaknuto, Marxovom je vidokrugu prezentna samo društveno posredovana priroda. A priroda »koja još nije društveno posredovana postaje relevantna *samo s gledišta moguće obradljivosti*«²⁵ (podvukao — P. T.). U »Ekonomsko-filosofskim rukopisima« se nekoliko puta nailazi na sintagmu »neprirodna jednostavnost«.²⁶ U »Nemačkoj ideologiji« u odeljku gde se eksplisira ideja o prisvajanju totaliteta proizvodnih snaga spominje se »uklanjanje svakoga prirodnog iskonstva«.²⁷ Marxov izraz »naturwüchsigt« (prirodan, samoradan, samonikaon) ima redovito negativno značenje.

U toj optici, prirodnost prirode biva poistoćena s njenom oposredovanju industrijom čija se bit ubočila na liniji prometejsko-konkvistadorskog pristupa svetu, i to ne samo prirodnom već i društvenom. Prirodi je tako jedan tehnički odnos podmetnut za njenu bit. Mehaničko-matematička slika prirode u kojoj je priroda »klada« (Bloch) isporučena za ovakvu ili onakvu obradu, slika ispreparirana kroz razvitak modernih prirodnih znanosti, proglašena je u svojem hipostaziranom obliku za njenu bit. Ono što Marx naziva humaniziranim ili antropološkom prirodom racionalno se može shvatiti u stvari kao tehnificirana priroda. Međutim, zar bit prirode nije u njenoj prirodnosti, a ne u njenoj »ljudskosti«?²⁸ Kako je moguće doseći misaono *zbrinjavanje* prirode, njeno poštovanje i *očuvavanje* u *njenoj vlastitosti* a zarad života samog, ako je ono po čemu ona uopšte jeste ili može da bude to što (treba da) jeste *načelno poništeno* u teorijsko-praktičnom odnosu kojega je krucijalno obeležje, staviše sama struktura, dato destruktivnim zahvatom znanstveno-tehničko-industrijskog posredovanja?

U univerzumu posredovanja svega sa svačim bića su nužno postavljena tako da budu *raspoloživa* za posredujući zahvat. Raspoloživost nije nešto što im pridolazi naknadno i nešto što je akcidentalno. Raspoloživost je u suštini način bivstvovanja bića, njihova apriorna konstitucija. Novovekovni projekt sveta, sazdan na apsolutnoj moći gospodarenja epohalnog spoja znanosti, tehnike i industrije, pokazuju se kao (kvazi?) trancendentalni horizont koji predodreduje način pojavljivanja svega što se pojavljuje i može pojaviti. Njime su na sudbinski način *izazvana* da budu raspoloživa i nedusobno i za nešto treće. Što se Marx-a radnih radova tiče, i u vezi sa problematikom kojom se bavi ovaj rad, izuzetnu vrednost poseduje spoznajni uvid Henninga Ottmana da je Marx usmeren kako protiv neraspoloživosti (*Unverfügbarkeit*) Hegelovog duha, tako i protiv neraspoloživosti romantičarski shvaćene prirode.²⁹ U ovom je momentu položen temelj Marxovog distanciranja od Feuerbacha pomoću čijih ideja je on nastojao da za prirodu, čulnost, predmetnost, materijalno i sl. ponovo povrati filozofski i životni dignitet koji je u Hegelovoj filozofiji identiteta bio degradiran i likvidiran. Dok se još u »Ekonomsko-filosofskim rukopisima« nalaze tragovi romantičarski obojenih ideja o prirodi, o čovjeku i o radu — mada su već i tu marginalni — već u »Nemačkoj ideologiji«, započetoj jedva godinu dana nakon »Rukopisa«, poglavito u odeljku o sitinskim socijalistima romantičarsko ushićenje prirodom postaje ekskluzivni predmet pomalo zlobne kritike. Isto je — jednakog intenziteta — ponovljeno i u recenziji Damerove knjige »Religija novog veka« u »Neue Rheinische Zeitung« iz 1850. Teško je oteti se utisku da podrugljivi tonovi kojima je prožeto denunciranje filatarske divinizacije prirode i čovjeka svoj nastanak ne zahvaljuju bar jednim delom i činjenici da je u toj kritici — iako ne i otvoreno priznata — prisutna i samokritika. Kao jedna od potvrda rečene sumnje moglo bi se navesti Marxovo negativno intonirano zapažanje o »ponošenju Nemačkom kao zemljom »čovjeka», »suštine čovjeka«.³⁰

Prema tome, rezimirajmo, Marxov pojam prirode nije moguće adekvatno razumeti ukoliko se pojmovi posredovanja i raspoloživosti ne identifikuju kao odlučujući momenti njegovog konstituisanja i kao osnovne dimenzije njegovog sadržaja. U strogom smislu, priroda je društveno-radno posredovanja priroda i u stanju raspoloživosti za posredovanje. Radikalno formulisano, priroda jeste ne samo *materijal rada* nego i *rad sam*.³¹ Marx u načelu ne poznaje ne-predmetnu, ne-posredovanu (neposrednu) i ne-raspoloživu prirodu. Nešto poput »neraspoložive physis u Marxovom delu nije prezentno«.³² Kako posredovanje i raspoloživ način postojanja sačinjava suštinu znanstveno-tehničko-industrijskog odnosa, a ovaj pak suštinu modernih vremena, *smisao izreke* »humaniziranje prirode — naturaliziranje čovjeka« — verovatno najmarkantnije i »najsmelije« (Bloch), a sigurno najproblematičnije u čitavom Marxovom opusu — nama se, zapravo, otkriva kao *ideja tehnifikacije sveta*.

Ukoliko je uopšte dopušteno razložiti razmatranu formulu — jer se njeni delovi mogu shvatiti ne samo kao dve strane istoga procesa već, staviše, tako da su to samo nazivi jednog i jedinstvenog zbivanja čija je formalna različitost u stvari posledica određene tačke posmatranja — onda je razlog ili opravdanje za to u analitičko-eksplikativnim potrebama.

Humaniziranje je — per definitionem — delatnost podvodenja bice, svojstava i odnosa pod humanum kao krajnju svrhu. Međutim, tamo gde je humanum *krajnja svrha*, dakle po rangu nadredena svim mogućim, sve ostalo se može pojavitati samo kao *sredstvo*. Ne treba smetnuti s uma nego, naprotiv, još i naglasiti da u to »ostalo« spadaju i ljudi koji ne odgovaraju svom pojmu, tj. svojoj bici. Humaniziranje prirode pretpostavlja čoveka kao Subjekt i prirodu kao Objekt. Njihov se odnos nužno ispoljava u kategorijama teleološkog sklopa svrha — sredstvo. Čineći okosnicu metafizičkog mišljenja, ova tradicionalna teleološka shema podrazumeva hijerarhiju bice, nadredenos i podredenos, gospodarenje i pokornost. Priroda kao ono drugo subjektno centrirano um (Habermas) u tom je hijerarhijskom odnosu principijelno postavljeno u status instrumentalne upotrebe. Ona služi kao sredstvo za ostvarenje čovekovih svrha. Budući da je u modernom ustrojstvu sveta njoj dopušteno da se pojavi jedino na taj način, priroda upravo jeste sredstvo. Priroda koja ne bi bila (čovekovoj) svrshodna nije poznata, osim možda u marginalizovanim slutnjama pesnika i slikara zaduženih da izriču neizrecivo. Ona, dakle, nije samosvrhovita nego svrši-shodna. Nije za sebe, već jedino po sebi, tj. za nas. Priroda nije ona sama (K. Löwith). Nije nerapoloživi *physis* koji se otkriva u *logosu*, već raspoloživi *predmet* (*predmet*, *ob-jekt*, od latinskog *obicio* = staviti nešto ispred sebe, *pred-met-nuti*) konstruisan u računajućem mišljenju, umu kao *calculusu*.³³

Izražavajući srž zbijanja u rasponu od »prirodne« do »kultivisane« prirode, od društveno neposredovanje prirode do »očovečene«, »antropološke« prirode, pojam humaniziranja prirode istoznačen je sa bivanjem prirode za čoveka, bivanjem prirode čovekom. Kako je ovo poslednje kod Marx-a shvaćeno kao *sustina povesti*, ili bar bitna dimenzija, a dešava se na način proizvodnje, proizlazi da je humaniziranje prirode zapravo proizvodnje prirode. Rečeno je čak tautologija, ako se prisjetimo da je čovek u svojoj rodnoj bici odlučujuće određen kao proizvodni bice. Kada Marx u »Rukopisima« kaže da je priroda čovekova dečlo³⁴ (što podseća na Fichtevou postavku o odnosu Ja i Ne-ja, ali se na nju ne može ipak svesti), a u »Nemačkoj ideologiji« da je ona proizvod industrije i njoj odgovarajućeg društvenog ustrojstva³⁵, onda je zahvaljujući rekonstruktivnom uvidu u pojmovni kontekst u koji su smešteni jasno da ti stavovi nisu ni slučajni niti marginalni.

Očovečenje prirode, bivanje prirode čovekom, proizvodnje prirode, podređivanje prirode čovekovim svrhama pomoću rada, prisvajanje prirode — sve su to sintagme čiji se zajednički smisao najadekvatnije otičava, kao tehniziranje prirode. Humaniziranje prirode nije njeni tehnifikacija — treba to posebno istaći — samo zato što je proizvodni pogon u kojem se ono zbiva opremljen tehničkom aparaturom i tehnološkim znanjem nego i — iznad svega — zbog toga što se tehnika, kao modus bivstvovanja i način otvaranja (i skrivanja) sveta rada iz hipostiranog teleološkog sklopa svrha — sredstvo. Gde je priroda unapred postavljena kao sredstvo ostvarivanja ljudskih svrha (ovde nije reč o biološkim potrebama već o legitimiranju jednog tipa društva efikasnim svladavanjem prirode), kao materijal rada ili objekt iskoristavanja, njeni je bice poreknuto u vlasitom pravu i izručeno tehničkoj volji gospodarenja. Priroda u tom odnosu nije za sebe već je sva za neko drugo bice.³⁶ U znanstveno-tehničkom projektu sveta, novovekovnom povesnom projektu koji, prema Marcuseu³⁷, logički prethodi tehničkoj organizaciji sveta, priroda je a priori postavljena instrumentalistički, kao materija raspoloživa za teorijsku i praktičnu obradu.

Marxu je — kako je ranije već bilo spomenuto — društveni i čovečni čovek jedno te isto. Komunizam je ime za ljudsko društvo ili društveno čovečanstvo. Pravi čovek je tek društveni čovek, kao što je pravo društvo (istinska zajednica) tek čovečno društvo. Čovečnost i društvenost se poklapaju. Iz toga onda takođe proizlazi da su humaniziranje i podruštvljavanje, očovečenje i socijaliziranje, procesi podudarnih sadržina. Humaniziranje prirode predstavlja, dakle, njeni podruštvljavanje. Humanizirana priroda jeste *podruštvljena priroda*.

Spozajni uvidi nastali reflektirajućim zahvatom u iskustvu savremenosti, međutim, ozbiljno ugrožavaju samorazumljivu plauzibilnost koncepta po kojem između humaniziranja i podruštvljavanja stoji znak jednakosti. Njihov je identitet postao u najmanju ruku suspektnim, ako ne i u lažnim.³⁸ Centrirano u konstruktivno-destruktivni tehničko-proizvodni pogon kao svoje moćno izvoriste, podruštvljavanje se iz tog ugla pokazuje kao *logika supsumacije* individualnoga i heterogenoga pod hipostazirano i apsolutizovano Opšte-društveno. Totalne sveobuhvatajuće pretenzije društvenog u svojem se postignuću nužno ispoljavajuju kao totalitarističke. Pitanje o poreklu rečene logike vodi nas u samo srce tehničkog odnosa. Logika podređivanja i svladavanja, zakon gospodarenja, pripadna je samoj njegovoj bici. Zbog toga, u meri u kojoj zbijanje podruštvljavanja participira u toj logici ono je samo forma rasprostiranja — u širinu i u dubinu, na još neosvojena područja Zemlje i dohvataljive planete, u dubine mora i utrobu zemlje, ali u prostore međuljudskih odnosa, načina individualnog i društvenog života, u samu privatnost i intimnost — znanstveno-tehnički osigurane i impregnirane volje za moć. U epohi u kojoj se subjektivnost sudobnosno pojavljuje u liku gospodareće tehnike, u svetu u kojem su sve delatnosti i odnosi uvučeni u vrtoglavo pulsiranje moći, čak i onda kada se tome pokušavaju odupreti, i na taj način do u svoju srž žigosani, socijalizacija znači tehnifikaciju, a podruštvljavanje prirode u stvari njenu *denaturalizaciju*.

Odredene zagonetnosti nije lišen ni drugi deo izreke koja se, ne samo kod Blocha, razumeva kao »lozinka dalekog cilja« Marxovog projekta u celini. Šta u stvari znači »naturaliziranje čoveka«? Oslušnemo li samu reč, neće biti teško saglasiti se da to znači postajanje čoveka prirodnim, njegovo oprirođenje. Uzgred budu rečeno, prirodnost se kao

ideal čovekovog habitusa često javljala u istoriji ljudskog duha, uzimajući najrazličitije oblike: od stočkog poistovećivanja prirodnog s razumom do romantičarske predstave o »plemenitom« ili »dobrom divljaku« (bon sauvage). Ali, zar čovek — u Marxu — nije već prirodno bice, čulno, telesno, predmetno, zbiljsko? Zašto bi i na koji način prirodno bice trebalо i moglo da se oprirodi? Očigledno, ovde se ne radi o prirodi kao nečemu čulnom, itd. nego o prirodi čoveka kao njegovoj bici. Naturaliziranje čoveka tada bi, sledstveno, značilo ozbiljenje njegove bici.³⁹ Priroda ili bit čoveka, u »Rukopisima« opisana kao »rodna-bit«, jeste — kako je ranije već utvrđeno — nadpovesna transcendentalna kategorija. Ona u Marxovoj teoriji funkcioniše kao normativan pojam. Punu čovečnost (=društvenost=prirodnost) čovek postiže tek ozbiljenjem svoje rodne bici. Naturaliziranje čoveka je otuda identično s njegovim humaniziranjem. Taj se proces događa kao povest. Povest i nije ništa drugo do dijalektika teleologije naturaliziranja i humaniziranja, zbijanje koje se odvija kroz praksu proizvodnje (industrija) čoveka i njegovog sveta.

1. Karl Marx, »Filozofsko-politički spisi«, SNL Zagreb, 1979. str. 392.
2. Isto, str. 394.
3. Spomenutom tumačenju bici komunizma interpretatori — da bi spasili Marx-a od privogora da se kod njega radi o specifičnoj transcendentalno-teleološki koncipiranoj filozofiji (metafizičkoj) povesti — često suprotstavljaju određenje poput, na primer, ovih: »Komunizam je nužan oblik i energetičan princip najbliže budućnosti, ali komunizam kao takav nije cilj ljudskog razvijanja — oblik ljudskoga društva« (Isto, str. 403), ili, »Komunizam za nas nije stanje koje treba uspostaviti, ideal prema kojem se zbiljnost ima upravljati. Komunizmom nazivamo zbiljski pokret koji ukida sadašnje stanje« (str. 483). Ne ulazeći u pitanje da li je tu prisutna stvarna ili samo prividna kontradiktornost, zadovoljni bismo se ukazivanjem na jednu teškoču koja praznaci od prepedređenja za »procesno« određenje komunizma: kako se on može shvatiti kao likidiranje sadašnjeg stanja, ako na neki način nije već prisutno ono čemu potrebita?
4. »Filozofsko-politički spisi«, str. 400.
5. Isto, str. 400.
6. Marx kritički primećuje da industrijia »dosad nije bila shvaćena u svojoj povezanosti s bici čoveka, no uvijek samo u vanjskom odnosu korisnosti«, Isto, str. 399.
7. Isto.
8. »U običnoj, materijalnoj industriji (...) imamo pred sobom u obliku osjetnih, tudi predmeta, u obliku otuđenja, opredmecene bitne snage čovjeka«. — »Filozofsko-politički spisi«, str. 399.
9. Isto, str. 374.
10. Isto, str. 399.
11. Isto, str. 400.
12. Metodički je za razumevanje i procenjivanje Marxove osobito rane teorije od velike važnosti upozorenje Klausa Hartmann-a da je kod njega stalno na delu dvostruka ravan raspravljanja problema: ekonomski i antropološki. Preuzeto iz knjige Mihaila Đurica, »Utopija izmenje sveta«, Prosveta, Beograd, 1979. str. 66.
13. »Nemacka ideologija«, u: »Filozofsko-politički spisi«, str. 487.
14. »Ekonomsko-filozofski rukopisi«, Isto, str. 389.
15. Nešto kasnije, u »Nemačkoj ideologiji«, ta jedna znanost bice nazvana »znanost povijesti«: »Mi poznamo samo jednu jedinu znanost, znanost povijesti. Povijest se može promatrati s dviju strana, one se može podeliti u povijest prirode i povijest ljudi. Međutim, obje se strane ne smiju odvajati; dokle ljudi postoje, uvjetuju se se međusobno povijest prirode i povijest ljudi.« (Isto, str. 464.) Napomena: ove rečenice su u rukopisu precrteane; o razlozima se može samo nagadati.
16. Isto, str. 400.
17. Isto, str. 428.
18. Isto, str. 393.
19. Nije dobro istine da glavni uzrok poteškoča u razumevanju »Pariskih rukopisa« leži upravo u činjenici da je ta dvostruka contriranost teorijsko-metodskog pritupa fenomenima praćena dvostrušnošću njegovog određivanja.
20. Isto, str. 374.
21. Mestimaktivni utisak da su izrazi »rad«, »proizvodnja«, »industrija«, »praksa«, »samodelatnost«, upotrebljeni sinonimom odagnadna je mestima gde se, eksplicitno ili implicitno, uvide stanovito razlikovanja, koja će, međutim, potom opet biti napaštena. Na primer, rad je otuđen oblik čovekove samodelatnosti tj. prakse, a industrijia je u principu dovršeni rad; jednom je praksa istoznačna s proizvodnjom, a drugi put postoji izvesna razlika, i sl.
22. Isto, str. 378.
23. H. Markuze, »Priroda i revolucija«, u: »Kontrarevolucija i revolt«, preveli P. i J. Imširović, Grafos, Beograd, 1979. str. 70.
24. Potpuno u vlastitom misaonom maniru, Feuerbach piše: »Sve je posredovan, kaže Hegelova filozofija. No istinito jeste nešto samo onda, kada nije više posredovan, već je neposredno.« (»Nemacka filozofija, budućnost«, u: Izbor iz djela, str. 178.) Za kritiku rekonstrukciju Hegelovog rešenja problema posredovanje neposredno, koji je bremenit nizom implikacija, na stupnju polazilašnih pretpostavki pokazuje se veoma uputnim konsultovati D. Barbarić, »Mišljenje i ono jedinstavno« (»Bitak i povijesnost«, Biblioteka Politička misao, Zagreb, 1982) i D. Rodin, »Teškoće s dijalektičkim sklopom — osjetljina izvesnost, operanje, razum«, u: »Gradanske granice slobode«, Informator, Zagreb, 1986.
25. Alfred Schmidt, »Pojam prirode u Marxovom učenju«, Vuk Karadžić, Beograd, 1981., str. 38.
26. »Filozofsko-politički spisi«, str. 391, i 413.
27. Isto, str. 523.
28. Ovo tautološko određenje ovde nema, dokako, nikakvu eksplikativnu ulogu već samo odbrambeni ili negativno-preventivnu: ono ne želi da dopusti da se prirodi za bit podmetne nešto njoj izvanjsko, po poreklu tude.
29. H. Ottmann, »Der Begriff der natur bei Marx — Überlegungen im Licht ökologischer Fragestellungen«, u: Zeitschrift für philosophische Forschung, Bd. 39 (Neft 2), april — junij 1985. str. 220—221.
30. »Nemacka ideologija«, DELA, tom 6, str. 404.
31. Tezu da je za Marx-a bici prirodnost isto što i raditi, da je rad bit prirode, kod nas je na po svojim implikacijama još nesaglediv način elaborirao Vanja Sutlić u knjizi »Praksa rada kao znanstvena povijest« (Kulturni radnik, Zagreb, 1974.), a naročito u člancima »O biti rada« i »Rad i bog«. (Knjiga je sada dostupna i u svojem drugom, dopunjrenom i popravljenom izdanju kod Globus, Zagreb, 1988.)
32. H. Ottmann, Isto, str. 228.
33. Sta znači računati, što je proračun, valja shvatiti u Heideggerovom smislu: »Das nachstellend — sicherstellende Verfahren aller Theorie des Wirklichen ist ein Berchnen. Wir dürfen diesen Titel allerding nicht in dem verengeren Sinne von operieren mit Zahlen. Rechnen im weiten, wesentlichen Sinne meint: mit etwas rechnen, d.h. etwas in Betracht ziehen, auf etwas rechnen, d.h. in die Erwartung stellen.« — M. Heidegger, »Wissenschaft und Besinnung«, u: »Vorträge und Aufsätze«, Verlag Günther Neske Pfullingen, Zweite, unveränderte Auflage, Januar 1959, str. 58.
34. »Filozofsko-politički spisi«, str. 373.
35. Isto, str. 473-474.
36. O odredenim teološkim pretpostavkama i konsekvenscijama izloženog shvatjanja prirode vredi navesti Feuerbachova započinjanja: »Pravi teizam ili monoteizam nastaje samo onđe, gdje čovjek stavlja u odnos prirodu samo prema sebi i ovaj odnos čini njenom biti, a sebe dakle konacnom svrhom, centralnom i jedinstvenom točkom prirode... Gdje priroda ima svoju svrhu izvan sebe, tamo ona nužno ima i svoj razlog i početak izvan sebe. Tamo, gdje priroda postoji samo za neko drugo bice, tamo ona nužno i vlasništvo nekog drugog bice... Zato je početak prirode samo onđe u bogu, gdje je njezin kraj u čovjeku.« — »Bit religije«, u: »Izbor iz djela«, str. 228.
37. Pojam povesnog projekta. Marcuse je uveo u »Čoveku jedne dimenzije« (Veselin Mašaš, Sarajevo, 1968.), up. posebno poglavje »Od negativnog k pozitivnom mišljenju: tehnološka racionalnost i logika dominacije«. Za preciznu rekonstrukciju porekla i značenja tog pojma bilo bi, verujemo, interesantan razmotriti nešto ranije nastali Heideggerov pojam »po-stava« (Ge-stell) u članku »Pitanje o tehnički«.
38. O toj sumnji svedoči i ova Adornova rečenica: »Totalno podruštvljivanje objektivno proizvodi svoju suprotnost, a danas još nije moguće reći da li će to biti katastrofa ili oslobođenje.« (Theodor W. Adorno, »Negativna dijalektika«, preveli Nadežda Čačinović Puhovski i Žarko Puhovski, BIGZ, Beograd, 1979. str. 282-283.)
39. Up. Eberhard Braun, »Naturaliziranje čovjeka — humaniziranje prirode?«, »Filozofska istraživanja«, Zagreb, 11/1984. str. 577.